

Ewelina Zgajewska-Rytelewska

Dr, Wydział Prawa i Administracji, Katedra Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie / Polska

PhD, Faculty of Law and Administration,

University of Warmia and Mazury in Olsztyn / Poland

e-mail: e.zgajewska@gmail.com

Karnoprawne i Cywilnoprawne Pojęcie Dokumentu

The Criminal and Civil Law Concept of A Document

Streszczenie:

Jak wynika z literatury przedmiotowej, w każdej z wymienionych dziedzin prawa, pojęcie „dokument” ma inną precyzję treści wykorzystywaną do wykonania charakterystycznej funkcji, celem uzyskania określonej mocy dowodowej i ustawodawczej. Pomimo znacznej rozległości pojęcia karnoprawnego i cywilnoprawnego „dokument”, ustawodawca nie ogranicza jego obszaru znaczeniowego. Tak wytworzony przez ustawodawcę stan prawny, pozwala na każdorazowe dostosowanie pojęcia „dokument”, do nowych określeń używanych przez legislaturę w definiowaniu czynności prawnych i około prawnych. Teoretyczna i szeroka interpretacja terminu „dokument” w prawie karnym i prawie cywilnym powoduje znaczny wzrost jego misji i wartości. Wraz ze wzrostem znaczeniowym uwidacznia się też wzrost funkcji jakie spełnia „dokument”. Jest to wynik ustawicznego technicznego i technologicznego rozwoju, w skutek którego powstają coraz to nowsze formy dokumentów i ich zabezpieczeń przed podrobieniem, przerobieniem i bezprawnym użyciem.

Słowa kluczowe:

Nośnik informacji, fałszerstwo, podrobienie, przerobienie, forma czynności prawnych.

Abstract:

According to objective literature, in each of the foregoing areas of law, the term “document” has a different precision in the content used to perform a particular function, in order to obtain a certain probative and legislative power. Despite the extensive scope of the concept of civil and legal “docu-

ment”, the legislature does not limit its semantic domain. The legal status created by the legislator allows for the adaptation of the term “document”, to the new terms used by the legislature in the definition of legal and regulatory acts. The theoretical and broad interpretation of the term “document” in criminal law and civil law causes a significant increase in its mission and values. With the increase in meaning, there is also an increase in the function of the document. This is the result of continuous technical and technological development, which results in increasingly new forms of documents and their protection against counterfeiting, rewriting and unlawful use.

Keywords:

Information medium, forgery, falsification, processing, form of legal action.

Pojęcie „dokument” w każdej z dziedzin prawa ma do spełnienia określone funkcje. Definiowanie pojęcia dokumentu w prawie karnym materialnym wywodzi się z definicji dokumentu zawartej w rozdziale XV art. 91 § 3 Kodeksu karnego z 1932 r., zgodnie z którym: „Dokument jest to każdy przedmiot stanowiący dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mogącej mieć znaczenie prawne.” Definicja ta miała kształt terminu równości klasycznej. Nie obejmowała jednak swoim zakresem nośników niematerialnych lecz tylko takie, którym można przypisać status przedmiotu¹. Dokument jest tutaj przedmiotem, który ma stanowić: dowód prawa, stosunek prawny lub okoliczności mogące mieć znaczenie prawne. Przedstawiona interpretacja w okresie obowiązywania kodeksu z 1932 r. nie przysparzała znacznych kłopotów w zakresie definicji dokumentu, kierunku ochrony i rozwiązań jednostkowych w prawie karnym materialnym.

W Kodeksie karnym z 1969 r., pojęcie to zdefiniowane zostało w rozdziale XVII. Wyjaśnienie wyrażeń ustawowych, gdzie w art. 120 § 13 podano: „Dokument jest to każdy przedmiot, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczno-

¹ Dz. U. 1932 Nr 60 poz. 58, Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. – Kodeks karny. Zob.; Wronkowska, S., Zieliński, M. 1993. Problemy i zasady redagowania tekstów prawnych. Warszawa, s. 118; Ochman, P., Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura i Prawo, Nr 1/2009, s. 23.

ści mogącej mieć znaczenie prawne”². W tym przypadku dokument jest przedmiotem, z którym ustawodawca wiąże określone prawo, a zawarta w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mogące wskazywać określone znaczenie prawne. Ustawodawca zachował tutaj przejrzystość definicji dokumentu ze wskazaniem kierunku ochrony dla poszczególnych typów przestępstw i zagrożeń karnych. Tak postrzegana interpretacja nie powodowała kłopotów z praktycznym zrozumieniem terminu w okresie obowiązywania ustawy.

W ustawie z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny, w art. 115 § 14 „Dokumentem jest każdy przedmiot, w tym zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne.”³

Wykazane wątpliwości dotyczące terminu „dokument”, wzbudziły potrzebę rozszerzenia definicji dokumentu o dane informatyczne dotyczące nośnika informacji, który nie jest przedmiotem materialnym. W związku z powyższym, ustawodawca w dniu 18 marca 2004 r., ustawą, poz. 626 o zmianie ustawy Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz ustawy – Kodeks wykroczeń, w art. 115 § 14 k.k. wprowadza zmiany, a § 14 otrzymuje brzmienie: „Dokumentem jest każdy przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne.”⁴

Rozszerzając termin „dokument”, ustawodawca miał na celu poprawne zredagowanie oraz doprecyzowanie przepisów ustawy na płaszczyźnie obowiązującego aktualnie prawa i powstałych potrzeb. Po nowelizacji terminu „dokument” ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r., wynikającej z naporu krytyki użytego wyrażenia „komputerowy nośnik informacji”, a także konieczności dokonania zmian prawa

² Dz. U. Nr 13 poz. 94, Ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. – Kodeks karny.

³ Dz. U. Nr 88 poz. 553, Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny.

⁴ Dz. U. Nr 69 poz. 626, Ustawa z dnia 18 marca 2004 r. o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz ustawy – Kodeks wykroczeń. Zob.; Dz. U. 2016. O. 1137, tj.; - Ustawa z dn.06.06.1997r. - Kodeks karny.

w związku z koniecznością implementacji konwencji Rady Europy o cyberprzestępczości, pojęcie dokumentu uzyskało nowe brzmienie⁵.

Zwiększenie terminu przez ustawodawcę, wynikało głównie z rozwoju technologii zapisu oraz dostosowania polskiego porządku prawnego do prawa obowiązującego w UE. Spowodowało to znaczny wzrost znaczenia, dokumentu w zakresie przedmiotowym.

Zastąpienie wyrazów „w tym zapisany” na „lub inny zapisany” w praktyce i na płaszczyźnie obowiązującego prawa poszerzyło „termin dokument” o „dane informatyczne”. Dla pełnego zrozumienia faktu w tekście Konwencji Rady Europy o cyberprzestępczości, gdzie w art. 1a, podano, że; „system informatyczny” oznacza, każde urządzenie lub grupę wzajemnie połączonych lub związanych ze sobą urządzeń, z których jedno lub więcej, zgodnie z programem, wykonuje automatyczne przetwarzanie danych, a w art. 1b. podano, że; „dane informatyczne” oznaczają dowolne przedstawienie faktów, informacji lub pojęć w formie właściwej do przetwarzania w systemie komputerowym, łącznie z odpowiednim programem powodującym wykonanie funkcji przez system informatyczny⁶. Przetawione terminy i określenia zawarte w treści konwencji, służą do lepszego zrozumienia i właściwego dostosowania terminu dokument w polskim prawie karnym.

Jak można zauważyć od 1932 r., do 2004 r. w systemie prawa karnego sensu largo istniały różne definicje terminu „dokument”. Sytuacja ta powodowała wiele wątpliwości i rozbieżności natury prawniczej. Zażądała, więc potrzeba wdrożenia aktualnej czasowo i systemowej definicji terminu „dokument” odnoszącej się bezpośrednio

⁵ Dz. U. 2015 poz.728, Konwencja Rady Europy o cyberprzestępczości, sporządzona w Budapeszcie 23 listopada 2001 r. Konwencja posługuje się szerszym terminem „danych informatycznych” – „computer data”, który zgodnie z zawartą w rozdziale I definicją znaczy: „Anyrepresentation of fact, information or concepts in a form suitable for processing in a computer system, including a program suitable to cause a computer system to perform a function.”. Zob.; Ochman P. 2009, Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura i Prawo. Nr 1/2009, s. 23 – 24.

⁶ Dz. U. 2015 poz. 728. Zob. art. 1, art. 8. Konwencja Rady Europy o cyberprzestępczości, sporządzona w Budapeszcie 23 listopada 2001 r. Konwencja posługuje się szerszym terminem „danych informatycznych” – „computer data”, który zgodnie z zawartą w rozdziale I definicją znaczy: „Anyrepresentation of fact, information or concepts in a form suitable for processing in a computer system, including a program suitable to cause a computer system to perform a function.”. Por.; Ochman P., 2009. Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura. i Prawo. Nr 1/2009, s. 23 – 24.

do wykroczeń, przestępstw, przestępstw skarbowych, związanych bezpośrednio i z innymi gałęziami prawa.

Przedstawiona definicja terminu „dokument” po wielu latach rozbieżności i znaczeń kodeksowych została ujednolicona w ramach ustanowionego systemu i zawarta w Kodeksie karnym, Kodeksie wykroczeń i Kodeksie karny skarbowy od 17 grudnia 2005 r.⁷

Termin „dokument” od 17 grudnia 2005 r. według k.k., k.w. oraz k.k.s. otrzymał brzmienie: „Dokumentem jest każdy przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji, z którym jest związane określone prawo, albo który ze względu na zawartą w nim treść stanowi dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne.” Już *prima facie* taka stylizacja terminu jest sprzeczna z § 151 rozporządzenia Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. Powołany paragraf w sposób jednoznaczny ustala sposób kreowania w tekście prawnym definicji w stylizacji przedmiotowej poprzez użycie łącznika „jest to” (§ 151 ust. 2). Wskazuje się bowiem, iż użycie słowa „jest” następuje dla wskazania podrzędności zakresowej, gdy tymczasem w przypadku definicji chodzi przecież o uzyskanie zmienności zakresowej. Należy jednak zastrzec, iż niezgodność z Zasadami Techniki Prawodawczej powoduje, iż dany akt prawny jest wadliwy, ale nie jest nieważny i jako ważny istnieje dalej w obrocie prawnym⁸.

Użycie słowa „jest” dla wskazania podrzędności zakresowej ma na celu uzyskanie zmienności zakresowej. Powstałe z tych powodów zastrzeżenie, nie czyni nieważności terminu i dalej jako ważny

⁷ Zob. i por.: Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553 Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r., Kodeks karny z późn. zm.; Dz. U. 1971 Nr 12 poz. 114 Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. Kodeks wykroczeń z późn. zm.; Dz. U. 1999 Nr 83 poz. 930 Ustawa z dnia 10 września 1999 r. Kodeks karny skarbowy z późn. zm.; Dz. U. 2005 Nr 178 poz. 1479 Ustawa z dnia 28 lipca 2005 r. o zmianie ustawy Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw. Ustawa ta weszła w życie 17 grudnia 2005 r. Wcześniejszy termin „dokumentu” w k.k.s. z 1999 r. był autonomiczny i odmienny niż definicja zawarta w k.k. z 1997 r. i k.w. z 1971 r. Wynikało to z potrzeb dostosowania terminu do obowiązującego wówczas prawa finansowego. Por.; Dz. U. 2007 Nr 61 poz. 415 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 marca 2007 r. w sprawie Planu Informatyzacji Państwa na lata 2007-2010, a Program Zintegrowanej Informatyzacji Państwa 2014-2020 Ministerstwo Cyfryzacji wrzesień 2016, <https://mc.gov.pl>, (on-line: 20.11.2016 r.).

⁸ Por.: Dz. U. 2002 Nr 100 poz. 908 Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „Zasad techniki prawodawczej”. ; Wronkowska S., Zieliński M., 1993. Problemy i zasady redagowania tekstów prawnych. Warszawa, s. 118; Wronkowska S., Zieliński M., 2004. Komentarz do Zasad Techniki Prawodawczej, Warszawa, s. 20.

istnieje on w rozumieniu prawnym.

Tym sposobem wadliwość aktu nie dyskwalifikuje jego ważności na płaszczyźnie prawa. Potwierdza to A. Marek, który już w 2001 r. stwierdził, że ustalenie treści pojęcia „dokument” na gruncie prawa karnego materialnego winno być dokonywane przede wszystkim przez pryzmat ochrony publicznego zaufania do wszystkich dokumentów (w rozumieniu art. 115 § 14 k.k.), ich autentyczności, a także wiarygodności (Marek 2001, s. 648)⁹.

W przytoczonym terminie, akcent zrozumienia został położony głównie na aspekt prawny dokumentu. Szerokość pojęcia dokumentu w prawie karnym dotyczy dokumentów przedstawionych w formie pisemnej oraz innych przedmiotów stwierdzających określone prawo lub mających znaczenie prawne.

Właściwe zrozumienie i aspekt prawny dokumentu powodują rozbieżności interpretacyjne. Przykładem jest stanowisko, z którego wynika, że „w odróżnieniu od innych dziedzin prawa istotność karno materialnego wyróżnienia dokumentu związana jest z faktem, iż zawiera on określoną myśl związaną z prawem”¹⁰.

Tak postrzegane rozumienie problemu wskazuje na istotę prawa karno materialnego we właściwym rozumieniu terminu dokument przy zachowaniu związanym z literą prawa.

Należy przy tym podkreślić, iż właściwe rozumienie pojęcia dokumentu w prawie karnym materialnym ma daleko idące, systemowe konsekwencje. Z jednej bowiem strony zawarte w k.k. z 1997 r. i k.w. z 1971 r. definicje mają zastosowanie do ustaw szczególnych przewidujących odpowiedzialność karną¹¹, z drugiej natomiast,

⁹ Zob. Marek, A., 2011. Prawo karne, Warszawa, s. 656; Wyrok Sądu Najwyższego z 3 czerwca 1996 r., II KKN 24/96, Prokuratura i Prawo, dodatek „Orzecznictwo”, Nr 2/1997; Marek, A. 2001. Prawo karne, s. 648.

¹⁰ Cyt. za.; Ochman, P., 2009. Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura i Prawo, Nr 1/2009, s. 22 ; Zob.; Siwek, Z., 1996. Przepisy przeciwko dokumentom, Zagadnienie dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego. Praca naukowa US, nr 148, s. 15. Mając to na uwadze nie można, więc zgodzić się z Mik B., która kategorycznie twierdzi, iż „chronić dokument, to strzec przede wszystkim nośnika treści, nie zaś samego zapisu lub samej treści.”. Mik B., 2001. Karnomaterialna ochrona dokumentów, Prokuratura i Prawo Nr 4/ 2001, s. 56. Jak się jednak wydaje, kradzież dokumentu jako nośnika kryminalizowana jest właśnie ze względu na jego treść.; Stefański, R.A., 2002. Przepięstwo niszczenia dokumentów - art. 276 k.k., Prokuratura i Prawo, Nr 7/8/2002, s. 70.

¹¹ Zob. Raglewski, J., 1998. Stosunek przepisów części ogólnej nowego kodeksu karnego do innych ustaw przewidujących odpowiedzialność karną, Przegląd Sądowy, Nr 7/8, s. 19-28, art. 116 k.k. oraz

w związku z postępowaniem technicznym oraz informatyzacją¹², coraz więcej „tradycyjnych” dokumentów będzie zastępowanych przez ich odpowiedniki elektroniczne¹³.

Postęp techniczny i informatyzacja wymuszają wdrażanie nowych terminów rozszerzających znaczenie pojęcia „dokument” w aktualnym odpowiedniku elektronicznym. Możemy tutaj wskazać, że jeżeli myśl zawarta w dokumencie, związana jest z określonym faktem i prawem, to dokument przynależy do grupy określonej terminem w prawie karnym materialnym.

Systematyczne wdrażanie nowych terminów dotyczących pojęcia dokument, wymaga zachowania wspólnych rozwiązań kodeksowych odnoszących się do ochrony dokumentu oraz ochrony informacji stanowiącej jego treść. Każdy dokument wymaga ochrony prawnej, ponieważ stanowi kwalifikowaną postać informacji. Wydaje się, więc koniecznym, aby w analizie definicji terminu dokument w obszarze prawa karnego uwzględnić wszystkie rozwiązania dotyczące podłoża, treści dokumentu i sposobu wykonania, ponieważ mogą one mieć wpływ na niespójność terminologiczną tego terminu. Aktualne pojęcie dokumentu musi, więc obejmować swym zakresem także dokumenty elektroniczne, audiowizualne i wizualne. Wymaga to od strony ustawodawcy zachowania szczególnej konstatacji dotyczącej pojęcia dokumentu elektronicznego. Szybki postęp techniczny i technologiczny wymusza też stosowne i właściwe wdrażanie zmian wynikających ze rozumienia terminu dokument. Bez względu na for-

art. 48 kw.

¹² Zob.; Dz. U. 2007 Nr 61 poz. 415 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 marca 2007 r., w sprawie Planu Informatyzacji Państwa na lata 2007 – 2010.

¹³ Por.; Dz. U. 2005 Nr 64 poz. 565 art. 3 pkt. 2 Ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne. Art. 3 pkt. 2. Ustawa określa i wprowadza definicję dokumentu elektronicznego. Ustawodawca w celu ujednoczenia terminologii informatycznej, wprowadzenie jednolite określenia jak np.: „informatyczny nośnik danych”, „dokument elektroniczny”, „system teleinformatyczny” czy „środki komunikacji elektronicznej”; Zob.; Dz. U. 2004 Nr 171, poz. 1800 Ustawa z dnia 16 lipca 2004 r. Prawo telekomunikacyjne. W art. 2. określa użyte w ustawie oznaczenia np.; abonent, aparatura w rozumieniu przepisów; Ustawy z dnia 13 kwietnia 2007 r. o kompatybilności elektromagnetycznej (Dz. U. 2007 Nr 82 poz. 556 z późn. zm.). Ustawa reguluje wdrożenie dyrektywy 2004/108/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15 grudnia 2004 r. w sprawie zbliżenia ustawodawstwa Państw Członkowskich odnoszących się do kompatybilności elektromagnetycznej oraz uchylającej dyrektywę 89/336/EWG (Dz. Urz. UE L 390 z 31.12.2004, str. 24). ;Zob. Ochman, P., 2009. Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura i Prawo, Nr 1/2009, s. 27 – 28.

mę jego wytwarzania, ponieważ ustawodawca nie czyni wyłączości terminu dokument tylko do tekstu pisanego. Uwzględniając wykładnię funkcjonalną należy w analizowanym procesie stosować szeroko rozumianą interpretację pojęciową.

Jak podaje A. Adamski jest oczywistym, iż tym co odróżnia pojęcie dokumentu elektronicznego od pojęcia dokumentu tradycyjnego jest właśnie odmienność podłoża (Adamski 2000, s. 81; Błachut 2011, s. 161 – 179)¹⁴.

Wskazana odmienność podłoża z punktu widzenia prawa karnego pozwala stwierdzić, że dokument elektroniczny zawiera informacje, które na nim zostały umieszczone nie w sposób konwencjonalny czy tradycyjny. Informacje te umieszczono tam przy użyciu w szeroko rozumianym tego słowa znaczeniu urządzeń technicznych.

Element materialny dokumentu, natomiast pozwala z całości danych odróżnić takie, które są prawnie relatywne i stanowią przedmiot karnoprawnej ochrony, od tych które na taką ochronę nie zasługują¹⁵. Przedstawione stanowisko L. Gardockiego dotyczące definicji dokumentu, jest zgodne z konstytutywnymi elementami definicji w prawie karnym materialnym, którą cechują: kształt formalny, obejmujący postać, a także postać zapisu – „każdy przedmiot lub inny zapisany nośnik informacji”, oraz element treściowy, materialny – „myśl związana z prawem” (Siwik, 1996, s. 13)¹⁶. Uwzględniając element materialny przy analizie treści dokumentu należy wykorzystać formę oraz element treściowy dokumentu. Takie rozumienie

¹⁴ Adamski, A., 2000. Prawo karne komputerowe, Warszawa, s. 81. Por.; Błachut, J., 2011, Dokument jako przedmiot ochrony prawnokarnej, Warszawa, s. 161 – 179.

¹⁵ Cyt. za; Ochman, P., 2009. Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym. Prokuratura i Prawo, Nr 1/2009, s. 31 – 32.; Por.; Wyrok SN z dnia 20 kwietnia 2005 r. sygn. III KK 206/04, LEX Nr 151674, Piórkowska – Flieger, J., 2004. Fałsz dokumentu w polskim prawie karnym, Kraków, s. 202 – 203; Mik, B., 2001. Karnomaterialna ochrona dokumentu, Prokuratura i Prawo, Nr 4/2001, s. 47. Twierdzi, na przykładzie aktu urodzenia, że brak jest pojęcia dokumentu absolutnego, a okoliczności zawarte w treści pisma są w codziennych relacjach obojętne i dopiero w konkretnych warunkach dana treść nabiera prawnie doniosłego znaczenia. Przykład ten budzi wątpliwości, ponieważ akt urodzenia zawsze stanowi dowód, że osoba urodziła się w określonym miejscu, czasie. Stanowi to, więc dowód okoliczności mającej znaczenie prawne, które potwierdza miejsce i czas urodzenia. Gardocki, L., 2001. Prawo karne. Warszawa, s. 295. Wskazuje, że definicja zawarta w k.k., jest szersza od jego potocznego rozumienia.

¹⁶ Tamże; s. 22.; Siwik, Z., 1996, Przepisy przeciwko dokumentom. Zagadnienie dowodu z ekspertyzy pisma ręcznego 1996, Praca naukowa US, nr 148, s. 13.

pozwole na zachowanie materialnej części terminu dokumentu z określonym prawem.

Cybernetyka i teoria informacji określają, że dokument jest kwalifikowanym rodzajem informacji – danych. Kwalifikacja odnosi się do ich szczególnie doniosłej treści. Dla uznania określonej „porcji” informacji za dokument w rozumieniu prawa karnego muszą one stanowić dowód prawa, stosunku prawnego lub okoliczności mającej znaczenie prawne¹⁷.

Kodeksowa definicja karnoprawna „dokumentu” zawiera elementy formalne i materialne, które wzajemnie się uzupełniają. Tym to sposobem, nie można uznać za dokument, np. niezapisanych wyrazów, wypowiedzi skierowanej do innej osoby, w związku z brakiem zapisu, czyli „podłoża”, o znaczeniu prawnym.

Określenie pojęcia dokumentu tradycyjnego zyskać może: kartka papieru, papirus, skóra, płótno, folia itp. Do nietradycyjnych zapisanych nośników informacji, zwanych elektronicznymi nośnikami danych zgodnie z obowiązującą definicją dokumentu zaliczymy: nośniki optyczne, fonograficzno-cyfrowe, fonooptyczne, fotomechaniczne, magnetyczne, radiowe impulsy elektryczne, promienie światła podczerwonego i inne¹⁸.

W każdym z tych przypadków zapis lub wypowiedz muszą zostać utrwalone na wskazanym podłożu lub nośniku przy zachowaniu możliwości wiarygodnego odtworzenia utrwalonej wypowiedzi czy zapisu. Dokument w ujęciu prawa karnego nie może być zróżnicowany ze względu na podłoże, użytą technikę zapisu, transferu czy odtwarzania danych. Potwierdzeniem tej tezy są wypowiedzi: A. Adamski, Z. Kegel, A. Malinowski, A. Marek, Z. Siwik wskazujące, że *rationis legis* ochrony dokumentów jest ich prawnie doniosła treść. Dokument, jest więc źródłem dowodu, a

¹⁷ Zob.; Wiórkowski W., Wierczyński G., 2006. *Informatyka prawnicza, Technologia informacyjna dla prawników i administracji prawniczej*. Kraków, s. 28 – 31. W informatyce w odniesieniu do pojęcia „informacja” istnieją dwa stanowiska; podejście formalne, które akcentuje aspekt formalny informacji, czyli nośnik; podejście semantyczne, akcentujące aspekt treściowy.

¹⁸ <http://sjp.pwn.pl>, (on-line: 21.10.2016 r.). Zgodnie z potocznym rozumieniem pojęcia „zapisać coś”- określono tyle co „utrwalić, zapewnić pismem”, „zawierać – to „być składnikiem czegoś, o jakiejś treści, myśli”, wyrażonej na nośniku. W danych informatycznych termin „recorded” - oznacza zapisany, a „represented” – przedstawiony, odwzorowany. Co należy rozumieć jako odczytany, uwidoczniony.

zapisana w nim treść jest środkiem dowodowym, które to wymagają ochrony.

Przedstawione przykładowo karnoprawne dylematy interpretacyjne pojęcia, czy terminu „dokument” wystąpić mogą też w procesie ochrony dokumentów i informacji. Zagadnienie to wymaga jednak odrębnych badań i ocen (Błachut 2011, s. 164 – 178)¹⁹. Problematyka ochrony informacji w rozumieniu terminu dokument z punktu widzenia prawa karnego jest stosunkowo nową dziedziną w procesie ochrony dokumentów i informacji. Jej rozwój towarzyszy rozwojowi szeroko rozumianej informatyzacji.

Wraz z rozwojem i powstawaniem nowych dokumentów wzrasta ich rola, znaczenie i funkcja w życiu prywatnym i publicznym. Sytuacja ta powoduje automatyczny wzrost przepisów dotyczących wytwarzania, ochrony treści i wiarygodności dokumentów. Szeroko rozumiany termin „dokument”, zawarty w Kodeksie karnym, w swojej zasadniczej kwestii ma na celu ochronę prawną wszystkich przedmiotów, które uznawane są za dokumenty.

Ustawodawca w Kodeksie cywilnym w art. 77 badany terminem określił jako, że; „Dokumentem jest nośniki informacji umożliwiający zapoznanie się z jej treścią”²⁰. Definicja ta wymaga odrębnego zrozumienia przy wykorzystaniu prawnym. Wynika to z obowiązującej w polskim Kodeksie cywilnym zasady swobody formy. Zasada ta umożliwia dokonanie czynności prawnych w dowolnej formie.

Termin „dokument” w przepisach Kodeksu cywilnego, występuje jako forma czynności prawnych w art. od 73 do art. 81. Ponadto kodeks cywilny, wskazuje na powinność pisemnego zawarcia umowy, bez słowa „dokument” w artykułach jak np.: 169, 348, 465, 517, 522, 577, 606, 616, 860 czy art. 876, 900, 903, 921, 949²¹.

W wymienionych artykułach wskazane przepisy Kodeksu cywilnego (k.c), zgodnie z wolą ustawodawcy, nakładają obowiązek sporządzenia określonych dokumentów. Dokumenty te, z woli usta-

¹⁹ Błachut J., 2011. Dokument jako przedmiot ochrony prawnokarnej, Warszawa, s. 164 – 178.

²⁰ Dz. U. 1964 Nr 16 poz. 93 Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964r. Kodeks cywilny, z późn. zm. tj. Dz.U.2017 poz. 459, Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 09 lutego 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy - Kodeks cywilny.

²¹ Dz.U.1964 Nr 16, poz. 93Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964r. Kodeks cywilny, z późn. zm..

wodawcy, mogą posiadać dowolną formę, zgodnie z zasadą swobody formy polskiego prawa cywilnego. Dowolność formy może być wyłączona i w określonych przypadkach jako określona czynność prawna winna być dokonana w formie szczególnej. Nadanie formy szczególnej nakazuje utrwalenie jej w postaci dokumentu. W Kodeksie cywilnym występują cztery przypadki podstawowych form szczególnych. Do podstawowego katalogu form szczególnych zalicza się:

- zwykła forma pisemna – polega na złożeniu własnoręcznego podpisu²² na dokumencie zawierającym treść oświadczenia woli, które może być wyrażone w dowolnej postaci słownej. Tak powstały dokument stanowi „dowód na piśmie”, które potwierdza, że określona osoba złożyła oświadczenie o treści zapisanej w dokumencie i dana czynność prawna została dokonana w takiej właśnie formie. Ustawodawca dopuszcza tutaj stosowanie formy elektronicznej dokumentu opatrzonej bezpiecznym podpisem elektronicznym weryfikowanym;
- forma pisemna z urzędowym poświadczeniem daty – celem tej formy jest autorytatywne potwierdzenie (data pewna), że w momencie poświadczenia daty dokument już istniał, tzn., że czynność prawna opisana w dokumencie została już dokonana. Podmiotami uprawnionymi do urzędowego poświadczenia daty są notariusz, organ państwowy i organ samorządowy;
- forma pisemna z urzędowym poświadczeniem podpisu i w formie aktu notarialnego – polega na spisaniu przez notariusza złożonych przez nich oświadczeń stron i opatrzeniu klauzulą stwierdzającą

²² Wyrok SN z dnia 30 grudnia 1993 r., III CZP 146/93, w którym czytamy: „składając podpis na dokumencie obejmującym oświadczenie woli, podpisujący wyraża wolę wywołania określonych skutków prawnych i daje jednocześnie wyraz temu, że dokument zawiera ostateczną a nie jedynie projektowaną treść danego oświadczenia, że oświadczenie to jest zupełne, oraz że pochodzi od osoby podpisanej. Powyższe funkcje podpisu nie pozostają bez znaczenia dla rozumienia tego pojęcia.” Orzecznictwo Sądu Najwyższego. Izba Cywilna oraz Pracy i Ubezpieczeń Społecznych 1994, nr 5, poz. 94, tezę SN zgodnie, z którą podpis wystawcy weksla nie musi być czytelny, ale powinien jednak być złożony w formie zwykle używanej przez wystawcę należało by odnieść także do innego rodzaju dokumentów. Niektórzy przedstawiciele nauki prawa cywilnego zaznaczają jednak, że obok nieczytelnego podpisu powinno się napisać imię i nazwisko podpisującego się. Podpis nie może sprowadzać się do napisania samych inicjałów imienia i nazwiska. Wyrok SN z 8 maja 1997 r., II CKN 157/97, SN wyraził, że „podpisem własnoręcznym nie jest zatem faksymile, podpis odbity stampilą lub innym mechanicznym sposobem.”, własnoręczność podpisu wynika z chęci zaakcentowania istotnej cechy podpisu osoby, K. Knoppek, Dokument w procesie cywilnym, Poznań 1993, s. 42., stwierdził, że podpisem własnoręcznym jest tylko taki podpis, który został wykonany bez niczyjej pomocy, a więc całkowicie samodzielnie przez osobę podpisującą się.

własnoręczność podpisów. Forma ta posiada szczególnie uprzywilejowany charakter, odpowiada przesłankom każdej innej formy i zastępuje inne formy;

- złożenie oświadczenia woli przy testamencie ustnym - gdzie ustne oświadczenie spadkodawcy nie stanowi dokumentu, ale może być ujęte w postaci dokumentu zgodnie z art. 952 § 2 Kodeksu cywilnego; „Treść testamentu ustnego może być stwierdzona w ten sposób, że jeden ze świadków, albo osoba trzecia spíše oświadczenie spadkodawcy przed upływem roku od jego złożenia, z podaniem miejsca i daty oświadczenia oraz miejsca i daty sporządzenia pisma, a pismo to podpiszą spadkodawca i dwaj świadkowie, albo wszyscy świadkowie.”

Niezachowanie w ustawie wyżej przewidzianej formy zgodnie z art. 73 § 1 k.c., czynność dokonana w innej formie jest bezwzględnie nieważna tylko wtedy, gdy ustawa przewiduje rygor nieważności art. 158 k.c. – forma zastrzeżona pod rygorem nieważności – ad solemnitatem. Niezachowanie formy zastrzeżonej dla celów dowodowych – ad probationem, ma znaczenie w aspekcie procesowym²³.

Pozostaje ona aktualna jedynie w przypadku tych czynności prawnych, dla których ją zastrzeżono, wówczas posiada znaczenie prawne w aspekcie procesowym.

Wyżej przedstawione cztery formy utrwalenia dokumentu stanowią elementarny zbiór wymogów określonych literą prawa do stosowania procesowego w celach dowodowych.

²³ Zob. Kodeks cywilny (Dz. U.1964 Nr 16, poz. 93 z późn zm.), art.73,75,78, 79, 99, 158, 179, 236, 329, 606, 952. ; Por.; Dmowski, S. Rudnicki S., 1998. Komentarz do kodeksu cywilnego. Księga I. Część ogólna, Warszawa, s. 154 – 191. Ustawa z dnia 18 września 2005 r. o podpisie elektronicznym (Dz. U. Nr 130, poz. 1450 z późn zm.), art. 54 pkt. 2.; Ustawa z dnia 14 lutego 1991 r. Prawo o notariacie (Dz. U. 2002 Nr 42 poz. 369 z późn. zm.), art. 109, 110 § 3.; Por. Wyrok SN z 12 października 2001 r., V CKN 631/00, OSNC 2002/7-8/91, czynności prawne mogą być uznane za ważne w myśl art. 83 § 1 k.c. w odniesieniu do tych czynności dla których nie jest wymagana forma szczególna pod rygorem nieważności. SN skonstatował, że tylko podpis własnoręczny, zawierający w sobie cechy osobiste podpisującego, umożliwia przy pomocy ekspertyzy graficznej pisma ustalenie jego autentyczności, Wyrok SN z dnia 8 maja 2001 r., IV CKN 290/00, OSNC 2002, nr 1, poz. 9., z dokonaniem czynności pozornej w formie aktu notarialnego nie łączy się urzeczywistnienie celów przyświecających zastrzeżeniu formy aktu notarialnego dla czynności ukrytej, Wyrok SN z 23 listopada 2007 r., IV CSK 228/07, SN stwierdził jednoznacznie, że „immanentną cechą podpisu jest własnoręczność”, oświadczenie woli przesłane faksem może być postrzegane jedynie przez pryzmat „początku dowodu na piśmie” w rozumieniu art. 74 § 2 k.c..

Wprowadzenie wyjątków od zasady swobody wyboru formy i zastrzeżenie formy szczególnej, która w naszym systemie prawa przyjmuje najczęściej postać dokumentu, ma różnorakie uzasadnienie. Zachowanie formy szczególnej służy wyraźnemu oddzieleniu stadium przygotowania dokonania czynności prawnej od jej dokonania. Utrwalenie czynności prawnej w określonej formie szczególnej ułatwia zabezpieczenie i przeprowadzenie dowodu odnośnie tej czynności prawnej. Ponadto chroni strony czynności prawnych przed podejmowaniem pochopnych i niedostatecznie przemyślanych decyzji, zapewnia jawność czynności prawnych, względem osób trzecich, a także ułatwia odpowiednim organom państwowym sprawowanie kontroli nad dokonywaniem czynności prawnych²⁴.

Tak reprezentowane stanowisko zapewnia w sposób skuteczny ochronę prawną dokumentu, na którym składa się podpis. Stanowisko to, ułatwia też wymiarowi sprawiedliwości realizację czynności kontrolnych nad procesem czynności prawnych. Określenie właściwych form i treści w znacznym stopniu ułatwia pracę wymiaru sprawiedliwości oraz skuteczne i prawe wdrażanie obowiązujących dokumentów zgodnie z wytyczonymi procedurami prawnymi.

Wdrożenie nowych technologii do pracy organów administracji państwowej i samorządowej spowodowało, że dokumenty sporządzane i archiwizowane mogą być w formie elektronicznej. Większość danych przechowywanych w formie elektronicznej jest obecnie dostępna na szeroko rozumianych stronach internetowych urzędów i organizacji. Tworzenie dokumentów za pomocą komputera i edytora tekstów spowodowało zmianę nośnika dokumentu. Papier zastąpiono dyskiem komputerowym i kartą pamięci. Rozwój wiedzy informatycznej umożliwił łatwe przeniesienie dokumentu elektronicznego na papier w formie wydruku, albo przesłanie go za pomocą telefaksu lub poczty elektronicznej w różne miejsca świata na komputer odbiorcy.

Dla usprawnienia procesu przesyłania dokumentów i oświadczeń drogą elektroniczną w dniu 18 września 2001 r., ustawodawca

²⁴ Zob. Kodeks postępowania cywilnego, Warszawa 2007, wyd. 2, s. 95 – 96; por. Z. Radwański, System prawa cywilnego, tom I, część ogólna, Ossolineum 1985, s. 622; A. Brzozowski (w:) K. Pietrzykowski 1997 (red.), Kodeks cywilny. Komentarz, tom I, Warszawa, s. 203.

wprowadził w życie ustawę o bezpiecznym podpisie elektronicznym. Ustawa reguluje wdrożenie dyrektywy 1999/93/WE z dnia 13 grudnia 1999 r. w sprawie wspólnotowych ram w zakresie podpisów elektronicznych. Dane dotyczące ogłoszenia aktów prawa Unii Europejskiej, zamieszczone w tej ustawie – z dniem uzyskania przez Rzeczpospolitą Polską członkostwa w Unii Europejskiej – dotyczą ogłoszenia tych aktów w Dzienniku Urzędowym Unii Europejskiej – wydanie specjalne.²⁵ Ustawodawca określił tam warunki stosowania podpisu elektronicznego, skutki prawne, zasady świadczenia usług certyfikacyjnych oraz nadzór nad świadzącymi te usługi.

Wprowadzenie ustawy o podpisie elektronicznym zrewolucjonizowało formy komunikacji na płaszczyźnie obrotu prawnego. Powszechne wdrożenie podpisu elektronicznego i jego uregulowanie prawne umożliwiło zastąpienie własnoręcznego podpisu, przy identyfikacji osoby, na oświadczeniu zawartym w dokumencie. Zastosowanie bezpiecznego podpisu elektronicznego w procesie zawierania umów i tworzenia dokumentów drogą elektroniczną spowodowało znaczne ograniczenia kosztów tworzenia dokumentów jak i skrócenie czasu powstawania oraz realizacji postanowień wynikających z treści tworzonych dokumentów.

Karnoprawne i cywilnoprawne pojęcie dokumentu, przy maksymalnej precyzji treści prawnej i dostosowywaniu się do rzeczywistych warunków stanowiącego prawa, winno odnosić się do wyrażeń ustawowych znajdujących się w obowiązujących aktach prawnych, do których zaliczamy: Kodeks karny, Kodeks postępowania karnego, Kodeks wykroczeń, Kodeks karny skarbowy, Kodeks cywilny,

²⁵ Ustawa z dnia 18 września 2001 o podpisie elektronicznym, (Dz. U.2001 Nr 130, poz. 1450 z późn. zm.) Bezpieczny podpis elektroniczny musi spełniać szereg warunków. Istotą jest, ażeby był podporządkowany wyłącznie do osoby składającej ten podpis - art. 3 pkt. 2a. Musi być sporządzony pod kontrolą i za pomocą elektronicznych bezpiecznych urządzeń służących do składania podpisu elektronicznego oraz danych służących do podpisu – art. 3 pkt. 2b. Podpis elektroniczny musi podlegać weryfikacji, która pozwoli na identyfikację osoby składającej ten podpis i umożliwi stwierdzenie, że podpis został złożony za pomocą danych służących do składania podpisu elektronicznego, podporządkowanych do tej osoby oraz, że dane opatrzone tym podpisem nie uległy zmianie po złożeniu podpisu elektronicznego. Zadanie to umożliwi kwalifikowany certyfikat – „elektroniczne zaświadczenie za pomocą, którego dane służące do weryfikacji podpisu elektronicznego są podporządkowane do osoby składającej podpis elektroniczny i które umożliwiają identyfikację tej osoby – art. 3 pkt. 10, 12; por. Dz. Urz. WE, L13/12 z 19.1.2000, Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 1999/93/WE z dn. 13.12.1999 r. w sprawie wspólnotowych ram w zakresie podpisu elektronicznego.

Kodeks postępowania cywilnego, Kodeks postępowania administracyjnego²⁶.

Omawiane pojęcie elastycznie i precyzyjnie dostosowuje się do obowiązujących aktów prawnych określonych w wymienionych kodeksach. Dla właściwego zrozumienia treści i wyrażen ustawowych w nich zawartych.

Dokument na każdym etapie wykorzystania wymaga jednak skutecznej ochrony przed podrobieniem, przerobieniem i bezprawnym użyciem jako autentycznego. Kategoria materialnego fałszerstwa i przestępczość przeciwko wiarygodności dokumentów należą do bardzo uciążliwych, szkodliwych społecznie i wymagają systematycznych działań prewencyjnych.

Jednym ze skutecznych środków zapobiegawczych i ograniczających (tę uciążliwą kategorię czynu karalnego) przestępczość o znacznym stopniu społecznej szkodliwości, zdaniem Stanisława Pikulskiego, są tradycyjne schematy jej zwalczania. Koniecznym jest, więc wszechstronne rozpoznawanie metod działania sprawców przestępstw, by następnie wiedzę tę wykorzystać do działań rozpoznawczych, wykrywczych, dowodowych i zapobiegawczych w procesie zwalczania przestępczości z wykorzystaniem dokumentów (Pikulski 1997, s. 5 – 9)²⁷. Usprawnieniem tych działań, może być wypracowanie odpowiedniego programu, uwzględniającego procesy prewencyjne i edukacyjne, tematycznie związane z weryfikacją dokumentów.

Stan ten potwierdzają obrazy statystyczne z których wynika, że liczba przestępstw stwierdzonych z art.270 kk, wyniosła w 2016 roku - 28324, w 2014 - 30392, a w 2010 - 35060 przestępstw. Analogicznie liczba postępowań wszczętych w tej kategorii przestępczości wynosiła: 15129, 16652 i 17427²⁸.

²⁶ Szerz. zob. Ereciński T., 2004.*Komentarz do kodeksu postępowania cywilnego*. Część I. Postępowanie rozpoznawcze, tom I, Warszawa, s. 517; por. *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2003, H. Mądrzak (red.), s.174, art. 244, 245, 252;Dz. U 1964 Nr 43 poz. 296. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 Kodeks postępowania cywilnego z późn. zm.; Dz.U.1997 Nr 89 poz. 555. Ustawa z dnia 06 czerwca 1997 roku Kodeks postępowania karnego z późn. zm.; Dz.U.1964 Nr 43 poz. 296. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego z późn. zm.; Dz.U.1960 Nr 30 poz. 168. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. Kodeks postępowania administracyjnego z późn. zm..

²⁷ Pikulski, S., 1997. Podstawowe zagadnienia taktyki kryminalistycznej, Białystok, s. 5 – 9.

²⁸ [http://www.statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-15/63643,Podrabianie-dokumentow-art-270.html,\(on-line:20.04.2017r.\)](http://www.statystyka.policja.pl/st/kodeks-karny/przestepstwa-przeciwko-15/63643,Podrabianie-dokumentow-art-270.html,(on-line:20.04.2017r.))

Spadek liczby przestępstw w analizowanej kategorii to głównie wynik działań edukacyjnych, prewencyjnych i doskonalących wdrażanie nowoczesnych technik zabezpieczających dokumenty przed podrobieniem, przerobieniem i użyciem jako autentycznego.

Wnioski.

Artykuł porusza problematykę zmian wynikających z uregulowań prawnych i praktycznych, a dotyczących meritum pojęcia „dokument” w zakresie Kodeksu karnego i Kodeksu cywilnego. Autorka zwraca uwagę na genezę i znaczenie tego pojęcia, zawartego już w Kodeksie karnym z 1932 r. Właściwa interpretacja, praktyczne rozumienie i znaczenie ustawodawcze, utrzymują kierunki ochrony dla poszczególnych typów przestępstw i zagrożeń karnych, przy zachowaniu właściwej formy czynności prawnych. Rozwój technologii zapisu, potrzeba dostosowania polskiego porządku prawnego do prawa w UE oraz zapobieganie przestępczości przeciwko wiarygodności dokumentów to główne powody ewolucji terminu przez ustawodawcę. Umiejętne wykorzystanie wiedzy na temat dokumentów i ich zabezpieczeń, jest dzisiaj jednym ze skutecznych środków przeciwdziałających przestępczości przeciwko ich wiarygodności i bezprawnemu wykorzystaniu. Materialne fałszerstwo i przestępczość przeciwko wiarygodności dokumentów mogą dotyczyć każdego obywatela. Dlatego też organy ścigania i wymiar sprawiedliwości zobowiązane są do właściwego, elastycznego i skutecznego działania, w celu powstrzymania fali tej szkodliwej społecznie kategorii przestępczości.

Literatura przedmiotu:

1. **ADAMSKI A.**, 2000. *Prawo karne komputerowe*, Warszawa.
2. **BŁACHUT J.**, 2011. *Dokument jak przedmiot ochrony prawno-karnej*, Warszawa.
3. **DMOWSKI S., RUDNICKI S.**, 1998. *Komentarz do kodeksu cywilnego*. Księga I. Część ogólna, Warszawa.
4. **ERECIŃSKI T.**, 2004. *Komentarz do kodeksu postępowania*

- nia cywilnego. Część I. Postępowanie rozpoznawcze, tom I, Warszawa.
5. **GARDOCKI L.**, 2001 *Prawo karne*, Warszawa.
 6. **JAGIELSKA M.**, 1999. *Forma czynności prawnych*. Edukacja Prawnicza, Nr 4/1999.
 7. **KNOPPEK K.**, 1993. *Dokument w procesie cywilnym*, Poznań.
 8. **WRONKOWSKA S., ZIELIŃSKI M.**, 1993. *Problemy i zasady redagowania tekstów prawnych*, Warszawa.
 9. **MAREK A.**, 2011. *Prawo karne*, Warszawa.
 10. **MADRZAK H.**, (red.) 2003. *Postępowanie cywilne*, Warszawa.
 11. **MIK B.**, 2001. *Karno materialna ochrona dokumentów* (w) Prokuratura i Prawo Nr 4/2001.
 12. **OCHMAN P.**, 2009. *Spór o pojęcie dokumentu w prawie karnym* (w) Prokuratura i Prawo Nr 1/2009.
 13. **PIETRZYKOWSKI K.**, (red.) 1997, *Kodeks cywilny. Komentarz*, tom I, Warszawa.
 14. **PIKULSKI S.**, 1997. *Podstawowe zagadnienia taktyki kryminalistycznej*, Białystok.
 15. **PIÓRKOWSKA – FLIEGER J.**, 2004. *Falsz dokumentu w polskim prawie karnym*, Kraków.
 16. **RAGLEWSKI J.**, 1998. *Stosunek przepisów części ogólnej nowego kodeksu karnego do innych ustaw przewidujących odpowiedzialność karną* (w) Przegląd Sądowy Nr 7/8/1998
 17. **STEFAŃSKI R.A.**, 2001. *Przestępstwo niszczenia znaków graficznych - art. 277 kk*. Prokuratura i Prawo Nr 10/2001.
 18. **WIÓRKOWSKI W., WIERCZYŃSKI G.**, 2006. *Informatyka prawnicza. Technologia informacyjna dla prawników i administracji prawniczej*, Kraków.
 19. **WRONKOWSKA S., ZIELIŃSKI M.**, 2004. *Komentarz do Zasad Techniki Prawodawczej*, Warszawa.

Źródła prawa krajowego:

20. USTAWA z dnia 14 czerwca 1960 r. *Kodeks postępowania administracyjnego* (Dz. U. 1960 Nr 30 poz. 168. z późn. zm.)

21. USTAWA z dnia 23 kwietnia 1964 r. *Kodeks cywilny* (Dz. U. 1964 Nr 16 poz. 93 z późn. zm.)
22. USTAWA z dnia 17 listopada 1964 *Kodeks postępowania cywilnego* (Dz. U. 1964 Nr 43 poz. 296. z późn. zm.)
23. USTAWA z dnia 19 kwietnia 1969 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 1969 Nr 13 poz. 94 z późn. zm.).
24. USTAWA z dnia 20 maja 1971 r. *Kodeks wykroczeń* (Dz. U. 1971 Nr 12 poz. 114 z późn. zm.)
25. USTAWA z dnia 14 lutego 1991 r. *Prawo o notariacie* (Dz. U. 2002 Nr 42 poz. 369 z późn. zm.).
26. USTAWA z dnia 6 czerwca 1997 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 1997 Nr 88 poz. 553 z późn. zm.).
27. USTAWA z dnia 06 czerwca 1997 r. *Kodeks postępowania karnego* (Dz.U.1997 Nr 89 poz. 555. z późn. zm.)
28. USTAWA z dnia 10 września 1999 r. *Kodeks karny skarbowy* (Dz. U.1999 Nr 83 poz. 930 z późn. zm.).
29. USTAWA z dnia 18 marca 2004 r. *o zmianie ustawy – Kodeks karny, ustawy – Kodeks postępowania karnego oraz ustawy – Kodeks wykroczeń* (Dz. U. 2004 Nr 69 poz. 626).
30. USTAWA z dnia 16 lipca 2004 r. *Prawo telekomunikacyjne* (Dz. U. 2004 Nr 171 poz.1800 z późn. zm.)
31. USTAWA z dnia 17 lutego 2005 r. *o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne* (Dz. U. 2005 Nr 64 poz. 565).
32. USTAWA z dnia 28 lipca 2005 r. *o zmianie ustawy Kodeks karny skarbowy oraz niektórych innych ustaw* (Dz. U. 2005 Nr 178, poz. 1479).
33. USTAWA z dnia 18 września 2005 r. *o podpisie elektronicznym* (Dz. U. 2005 Nr 130 poz. 1450 z późn. zm.)
34. USTAWA z dnia 13 kwietnia 2007 r. *o kompatybilności elektromagnetycznej* (Dz.U. 2007 Nr 82 poz. 556 z późn. zm.)
35. OBWIESZCZENIE Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 30 marca 2002 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy - *Prawo o notariacie* (Dz. U. 2002 Nr 42 poz. 369 z późn. zm.).

36. OBWIESZCZENIE Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej z dnia 5 lipca 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy - *Kodeks karny* (Dz. U. 2016 poz. 1137 z późn. zm.).
37. OBWIESZCZENIE Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 09 lutego 2017 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy - *Kodeks cywilny* (Dz.U.2017 poz. 459 z późn. zm.).
38. ROZPORZĄDZENIE PREZYDENTA RZECZYPOSPOLITEJ z dnia 11 lipca 1932 r. *Kodeks karny* (Dz. U. 1932 Nr 60 poz. 58).
39. ROZPORZĄDZENIE Rady Ministrów z dnia 28 marca 2007 r. w sprawie *Planu Informatyzacji Państwa na lata 2007-2010* (Dz.U.2007 Nr 61 poz. 415).
40. ROZPORZĄDZENIE Prezesa Rady Ministrów z dnia 20 czerwca 2002 r. w sprawie „*Zasad techniki prawodawczej*”.(Dz. U. 2002 Nr 100 poz. 908)
41. PROGRAM *Zintegrowanej Informatyzacji Państwa 2014-2020*. Ministerstwo Cyfryzacji wrzesień 2016, <https://mc.gov.pl>, (online: 20.11.2016 r.).

Źródła prawa międzynarodowego:

42. DYREKTYWA 1999/93/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 13.12.1999 r. w sprawie *wspólnotowych ram w zakresie podpisu elektronicznego* (Dz. Urz. WE, L13/12 z 19.1.2000).
43. DYREKTYWY 2004/108/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15.12.2004 r. w sprawie *zbliżenia ustawodawstw Państw Członkowskich odnoszących się do kompatybilności elektromagnetycznej oraz uchylającej dyrektywę 89/336/EWG* (Dz. Urz. UE L 390 z 31.12.2004).
44. KONWENCJA Rady Europy *o cyberprzestępczości*, sporządzona w Budapeszcie 23 listopada 2001 r.(Dz. U. 2015 poz.728).

Orzecznictwo:

45. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z dnia 30 grudnia 1993 r., sygn. III CZP 146/93.Uchwała składu siedmiu sędziów. <http://>

- www.prawo.lego.pl, (on-line: 20.10.2016 r.).
46. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z dnia 3 czerwca 1996 r., sygn. II KKN 24/96 Prokuratura i Prawo, dodatek „Orzecznictwo” Nr 2/1997r.;Marek A. Prawo karne, Warszawa 2001, s.648.
47. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z dnia 8 maja 1997 r., sygn. II CKN 157/97, LEX Nr 393857.
48. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z 12 października 2001r.,sygn.V CKN 631/00, <http://www.prawo.money.pl>,(on-line:6.03.2016r.).
49. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z dnia 20 kwietnia 2005 r., sygn. III KK 206/04, LEX Nr 151674.
50. WYROK SĄDU NAJWYŻSZEGO z dnia 23 listopada 2007 r., sygn. IV CSK 228/07, <http://www.prawo.legeo.pl>, (on-line:20.03.2017r.)

Netografia:

1. <http://statystyka.policja.pl>
2. <https://mc.gov.pl>
3. <http://www.prawo.lego.pl>
4. <http://www.prawo.money.pl>
5. <http://sjp.pwn.pl>
6. <http://www.lex.pl>